

Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Djela, Knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj. 9, Sarajevo, 2012, 543 str.

Težnja svakog autora prilikom rada na svom životnom djelu svakako je da doživi objavljivanje i uspjeh istog. Uslijed posljedica ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini 1992-1995, te bolesti, a kasnije i smrti, dr. Veljko Paškvalin nije uspio ostvariti svoju težnju. Zahvaljujući članovima njegove obitelji, te djelatnicima ANUBiH-a kao i njegovim kolegama u sklopu serije Djela ANUBiH, Centra za balkanološka istraživanja, u novembru 2012. godine, posthumno je izdat rad pod nazivom *Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine*.

Rad predstavlja kompilacijski prikaz i analizu sepulkralnih spomenika koji je prvobitno pisan kao doktorska disertacija pod nazivom *Sepulkralni spomenici rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine*, obranjena 1984. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Nadgrobni spomenici predstavljaju izniman materijal za istraživanje određenog perioda i prostora, uvid u zagrobni i svakodnevni život, kao i običaje stanovništva. Mnogi od ovih spomenika bili su samo evidentirani i djelomično obrađeni u zasebnim radovima pojedinih autora. Cilj ovog rada bio je sistematski prikupiti i istražiti raspoloživi materijal, te napraviti sintezu dobivenih rezultata. U djelu je obrađeno 287 spomenika koji su klasificirani prema tipološkom obliku: tituli, stela, urna, cipus, ara, mauzolej, sarkofag te primjeri sepulkralnih spomenika arhitekture. Autorov rad nije bio zasnovan samo na prikupljanju spomenika. On je pristupio sistematskom istraživanju istih, te je za svaki od navedenih spomenika

dao analizu na osnovu likovnog i dekorativnog sadržaja, onomastike, kronologije, teritorijalne rasprostranjenosti. Poseban značaj rada ogleda se u kataloškoj promociji nalaza, postojanju karti sa prikazom rasprostranjenosti pojedinih tipova i varijanti nalaza, te prikupljenoj fotodokumentaciji.

Djelo je podjeljeno u 11 poglavlja. U prva tri poglavlja autor uvodi čitatelja u predmet istraživanja djela, daje kratki pregled dotadašnjeg historijata istraživanja, te govori o elementima koji pomažu u dataciji epigrafskih sepulkralnih spomenika. Govoreći općenito o pregledu istraživanja sepulkralnih spomenika autor navodi neke autore tipa J. Klinkenberg, F. Koepp, G. Florescu, E. Esperandieu koji pišu o spomenicima određenih područja Rimskog carstva. Kada je riječ o prostoru bivše Jugoslavije ne postoje monografije koje se bave ovim pitanjem. Autor spominje tek pojedine autore, kao što su B. Josifovska, N. Vulić, K. Prijatelj, N. Cambi, D. Rendić-Miočević, C. Patsch, D. Sergejevski, I. Čremošnik, Z. Marić i drugi, koji se bave spomenicima određenog područja ili određenog tipa. Prilikom datacije autor se morao pozvati na određene elementa koje je naveo u posebnom poglavlju svog rada. Riječ je o povijesno-epigrafskim elementima na vojnim natpisima, te onomastičkim i sepulkralnim formulama. Kada je riječ o vojnim natpisima dataciju uvelike olakšava spomen vojnih jedinica (npr. *legio VII, legio IX, legio I Adiutrix, legio II Adiutrix, coh III Alpinorum, coh Belgarum, coh II militaria dalmatarum*) za koje se zahvaljujući historijskim činjenicama zna kada su obitavale na prostorima provincija Dalmacije i Panonije. Poseban značaj imaju legije VII i XI za koje je poznato da 42. g.n.e. dobivaju počasni naziv *Cl(audia) p(ia) f(idelis)* te je poznato do kada su se zadržale na ovim prostorima.

Na većini natpisa jasno je očuvana onomastička formula koja se kroz određene historijske periode mjenjala (tročlana, dvočlana a ponekad i jednočlana). Ovisno o tome da li je na natpisu prisutan *praenomen*, *cognomen* ili spomen *tribusa* i *domiciliuma* spomenik se može datirati u period I-IV st. n.e. Veliki značaj za dataciju predstavlja i carski gentilicij (*Iulius*, *Flavii*, *Ulpii*, *Aelii*, *Aurelii*) koji jasno precizira u kojem periodu tj. za kojeg je cara određeni podanik Carstva dobio građansko pravo, čime se određuje *terminus ante quem* i *terminus post quem* za datiranje. Posebnu pozornost autor je obratio i na sepulkralne forme koje su se ustalile u određenom periodu a kroz ostale periode su ili nestale ili je dolazilo do varijacija istih. Za primjere autor navodi početnu formulu *D(is) M(anibus)*, te zaključnu formulu *H(ic) S(itus) E(st)* koje prolaze kroz različite varijacije u periodu od I. do IV. st. n.e. Osim ovoga postoje određeni oblici (*parentes*, *parentibus*) ili izrazi koji govore o moralnim kvalitetima (*pientissimus*, *infelicissimus*) koji se koriste samo u određenom historijskom periodu. Značaj ovih poglavlja je u tome što se vidi autorov napor i želja da čitaoca što više uvede u problematiku onoga čime se djelo bavi te da stvori osnovu za što bolje razumjevanje daljnjih poglavlja koja sistematski obrađuju tipove sepulkralnih spomenika.

U narednih šest poglavlja autor zasebno obrađuje sve ranije navedene tipološke oblike sepulkralnih spomenika. Poglavlja su jasno definisana i kroz cijeli rad prati se osnovna formula jednog poglavlja. Početni podnaslov predstavlja kataloška obrada spomenika, tipologiju, likovnu i onomastičku analizu, kronologiju i rasprostranjenost, te na kraju zaključna razmišljanja o svakom od tih tipova. Unutar Kataloške obrade dat je opis određenog spomenika tj. veličina spomenika,

očuvanost, te sadržaj spomenika. Osim toga uz svaki od njih piše gdje se trenutno nalazi te ukoliko je poznata godina i mjesto pronalaska. U podnaslovima koji slijede iza kataloške obrade autor zalazi u dublju klasifikaciju i analizu ranije navedenih spomenika. Podnaslov Tipologija spominje sve do tada definisane vrste spomenika kojim se to poglavlje bavi. Najbolji primjer ove tipološke klasifikacije vidljiv je u poglavlju koji obrađuje stele gdje je jasno definirano 8 tipova stela označenih slovima od A do H. Podnaslovi koji se bave likovnom i onomastičkom analizom jako su detaljni. Autor nastoji svaki spomenik podijeliti na njegove sastavne dijelove: ascija, edikul, friz, bordure i zabati te pojasniti svaki motiv koji se može pronaći na njemu. Kada je riječ o onomastičkoj analizi autor izdvaja svako ime koje je pronađeno na određenom spomeniku, nastoji dati njegovo etimološko porijeklo te na osnovu toga izvodi zaključke o porijeklu osobe. Jedna od posebnosti ovog rada su podnaslovi koji govore o kronologiji i rasprostranjenosti datih spomenika. On ne samo da nastoji datirati godinu njihovog nastanka već se trudi pojasniti na osnovu kojih podataka je došao do datog zaključka. Na osnovu podataka o njihovoj rasprostranjenosti može se pratiti u kojem geografskom području su zastupljeniji različiti tipovi spomenika. U zaključnim razmatranjima svakog poglavlja autor daje kratak pregled cijelog poglavlja i najbitnije zaključke do kojih je došao. Nakon detaljne analize kroz svaki od gore navedenih podnaslova nalazi se karta rasprostranjenosti i slikovni katalog u tom poglavlju spomenutih spomenika. Posljednje tj. jedanaesto poglavlje knjige predstavlja zaključno razmatranje o svemu iznesenom u ranijim poglavljima ovog djela te daje tu posljednju misao koja zaokružuje cijeli autorov rad.

U četvrtom poglavlju autor pristupa obradi titula koje definiše kao “kamene ploče četvrtastog oblika sa uokvirenim natpisom, a ponekad s dekorativnom bordurom koja uokviruje natpis”. Autor daje prikaz 20 spomenika ovog tipa te naglašava da u ovu kategoriju ubraja i spomenike koji prema karakteristikama ne odgovaraju definiciji titula ali prema veličini da. Ove spomenike moguće je klasificirati u tri osnovne grupe: kamena ploča pravokutnog oblika i okomitog položaja, pravokutnog oblika i vodoravnog položaja te oni koji sadržavaju rudimentalne ostatke stela. Ove kamene ploče bile su ukrašavane motivima vegetabilnog (rascvjetane roze, akantusovo lišće, rascvjetale ruže unutar medaljona) i geometrijskog oblika te tabula anstante i lezbijskog himationa. Prema autorovom mišljenju tituli pravokutnog oblika i vodoravnog položaja su vezani za postojanje većih grobnih konstrukcija, dok se ostala 2 tipa mogu smatrati samostalnim na grobnim parcelama. Proučavajući onomastičke podatke sa pronađenih spomenika lako je uočiti da se ovaj oblik u početku veže za vojsku i prve doseljenike. Pronalazak imena poput BATO, TEUTA, VIETIS, CALLO, ZORADA, PINNES koja su ilirska, te drugih koja predstavljaju keltska i rimska gentilna imena dokazuje da je na ovom području živjelo dosta domaćeg ali i doseljeničkog stanovništva. Ova vrsta spomenika datira se u period od I. do IV. stoljeća.

Najveći prostor ovog djela zauzima peto poglavlje u kojem se autor bavi analizom stela. Autor svoju analizu započinje dajući kratki historijat istraživanja u kojem navodi osnovne autore koji su se bavili ovom tematikom te daje tipološku podjelu stela. On u ovom poglavlju pronađenih 107 stela klasificira prema tipu i označava ih slovima od A do H te unutar podnaslova koji slijede ana-

lizira svaki od tih spomenika. Ovo poglavlje kada bi se izdvojilo iz cjelokupnog djela moglo bi predstavljati zaseban rad zahvaljujući tome što je autor unutar svakog podnaslova pratio osnovnu formulu cijelog djela. Svaki od ovih tipova ima svoju katalošku a potom i likovnu i onomastičku analizu te određivanje teritorijalne rasprostranjenosti i precizne datacije. Na osnovu svega spomenutog u ovom poglavlju jasno je vidljivo da osnovnu likovnu i dekorativnu ulogu imaju prikazi pokojnika, konjanika, poprsja, Meduze, kao i delfina, ptica, lezbijskog himationa, krilatih figura, lira đ, Atisa te vegetabilnih i geometrijskih ornamentalnih motiva. Svi ti motivi raspoređeni na različitim dijelovima stela (edilulu, frizu, bordurama) popraćeni različitim biljnim motivima te epigrafskim natpisima daju značaj i posebnost, i olakšava tipološku podjelu. Na nekim od spomenika, posebno vojnim, česta je pojava i lavova, orlova, pa čak i prikaz oružja. Onomastička analiza stvara jasniju sliku o etničkoj pripadnosti stanovništva koje podiže te spomenike. Veliki je broj vojnika i veterana koji podižu spomenike, vidljiv je i keltski element a dosta je česta i pojava autohtonih imena. Poseban značaj ove onomastičke analize je u tome što je na osnovu nje moguće pratiti proces doseljavanja neilirskog stanovništva kao i proces romanizacije ovih prostora. Na osnovu pojave i razvoja ovog tipa sepulkralnih spomenika može se pratiti i pojava te razvoj vjere čovjeka u zagrobni život. Osim toga oni su dobar primjer uticaja grčkih i rimskih doseljenika jer često se kao dekorativni elementi pojavljuju motivi vezani za grčku i rimsku mitologiju i religiju. Dolazak rimske vlasti na ove prostore predstavlja početak pojave ove vrste sepulkralnih spomenika, tako da ovisno o kojem tipu stele govorimo datacija se može ograničiti na

period od 9. godine n.e. pa sve do IV. stoljeća. Zbog velikog broja nalaza stela jasno je vidljivo da su bile zastupljene širom Bosne i Hercegovine ali ovisno od tipa kojem pripadaju mogu se preciznije ograničiti prostori rasprostranjenosti. Tako se npr. stele tipa C u većoj koncentraciji javljaju samo na području istočne Bosne (Podrinja) i u okolini Konjica, stele tipa E oko Konjica, Kiseljaka i Skelana i sl.

Iako je riječ o samo jednom nalazu ovog tipa autor, u šestom poglavlju, pristupa obradi grobne are. Riječ je o dobro očuvanom i odlično izrađenom sepulkralnom spomeniku u obliku žrtvenika iz Dretelja (Čapljina). Ovaj spomenik korišten u svrhu prinošenja žrtve pokojniku na sredini ima okruglo udubljenje za deponiranje pokojnikovog pepela a na vrhu je ukrašen dekorativnim pulvinama. Prema sadržaju natpisa tj. nedostatku formula *D(is) M(anibus)* i *H(ic) S(itus) E(st)* te na osnovu onomastičke formule s filijacijom *M(arcus) VINCINIUS M(arci) F(ilius) MASURLANUS* autor datuje ovaj natpis u kraj I. ili početak II. stoljeća. Posebnost ovog poglavlja u djelu je u tome što na osnovu ovog primjera može se vidjeti razlika između ove vrste sepulkralnog spomenika i njemu sličnog cipusa.

I pored toga da autor navodi da postoji velika sličnost između grobne are i cipusa ipak se u ovom radu odlučio da ih odvoji te je nakon analize jedine pronađene grobne are sedmo poglavlje posvetio analizi cipusa. Budući da naša terminologija nema odgovarajući naziv koristi se latinski izraz *cippus* koji označava nadgrobni spomenik ispod kojeg se u većini slučajeva čuva pepeo pokojnika. On navodi 49 cipusa i klasificira ih prema obliku na 3 osnovna tipa (u obliku kocke, u formi stupa i onaj sa piramidalnim završetkom) koji opet unutar sebe imaju dodatne

klasifikacije. Kada je riječ o likovnom i dekorativnom sadržaju cipusa, ovisno o tipu istog, najčešći ukrasni motivi su Eroti tj. geniji, stablo i ptice, akanutusovi listovi, grančice te prikazi Atisa, delfina, lavova, scene lova kao i mnogi drugi mitološki likovi, prikazi nagih ili odjevenih figura te poprsja pokojnika. Bordure tj. ivice cipusa najčešće su ukrašeni biljnim motivima u obliku vinove loze i grozdova, bršljana, rozete u vijencu ili motivima zvončića, užeta i spirala. Postoje i cipusi koji ne sadržavaju nikakvu vrstu ukrasa. Pojava ovog oblika sepulkralnih spomena na našem prostoru veže se za dinastiju Falvijevaca i cara Hadrijana. Prateći dataciju svakog od spomenika vidljivo je da se ovaj oblik javlja od kraja I. stoljeća pa sve do III., a možda i IV. stoljeća. Za razliku od južnih dijelova Bosne i Hercegovine, tj. prostora koje su u rimskom periodu naseljavali Delmati (Glamočko, Duvanjsko i Livanjsko polje), Daorsi (Diluntum) i Naresi (Konjic), u kojem je ovaj oblik spomenika dosta zastupljen; na sjeveru tj. području Japoda, Dezidijata i drugih ilirskih naroda nalaze se tek mjestimično spomenici ovog tipa. Izuzetak predstavlja područje Podrinja gdje se na osnovu nalaza može vidjeti postojanje većeg sjedišta (*municipium*) ili pak klesarske radionice na tom prostoru.

Kamene urne, koje su predmet obrade u osmom poglavlju, na ovim prostorima predstavljaju sepulkralne spomenike četvrtastog oblika (ponekad i kocke), ili sanduka pravokutnog oblika a ponekad i malog sarkofaga, koji se koriste u ritusu incineracije. Unutar ovog djela autor ih grupira u dvije cjeline na osnovu teritorijalne rasprostranjenosti na urne sa prostora sjeverozapadne Bosne tzv. Japodski sepulkralni spomenici te urne sa prostora jugozapadne Bosne. Sve ukupno je pronađeno 77 kamenih urni od kojih 31 na

prostoru sjeverozapadne Bosne a 46 na prostoru jugozapadne Bosne. U mnogo čemu se može očitovati razlika između urni s ovih prostora. Za početak kada je riječ o urnama sa prostora sjeverozapada vidljive su tri varijante a sa prostora jugoistoka dvije varijante. Na urnama sa područja Japoda česti su motivi zmije, polumjeseca, rozete i geometrijskih oblika, predstave majstora drvodjelca sa alatom i stabla s pticom a od posebnog značaja je prikaz proces obreda libacije. Za razliku od toga na urnama s područja Delmata vidljivi su prikazi pokojnika, Erota s girlandom, vinove loze, složenih listova, akantusa i tabule ansate te različite kombinacije već navedenih prikaza i motiva. Kada je riječ o dataciji ovih spomenika za područje Japoda, kao i područje Delmata, općenita datacija je od I. do III. stoljeća. Govoreći o koncentraciji kamenih urna za Japode se može pretpostaviti da su imali dva veća naselja u blizini Golubića i Pritoka, a za područje Delmata najveća koncentracija je na tri polja: Glamčko, Duvanjsko i Livanjsko u čijoj se blizini nalazilo veće naselje. Između ostalog bitno je spomenuti da se autor u ovom poglavlju fokusirao i na ostatke poklopaca te je pravio klasifikacije i na osnovu njih.

Proces incineracije postepeno se na prostoru Bosne i Hercegovine zamjenjuje procesom inhumacije i u tom periodu dolazi do pojave sarkofaga, teme devetog poglavlja. Ovdje je riječ o pojedinačnim nalazima, a ponekad tek i ulomcima, koji se dijele na paganske i kršćanske. U ovom dijelu prikazano je 13 nalaza od kojih čak četiri nikada nisu objavljena. Govoreći o paganskim sarkofazima, većim dijelom ulomcima, autor daje podjelu na pet tipova (arhitektonski tip, tip sarkofaga bez arhitektonskog rasčlanjivanja, panonski tip, salonitanski tip te poklopci sarkofaga) i u zasebnim podnaslovima daje

analizu svakog od tih tipova. Na paganskim sarkofazima od likovnih motiva pojavljuju se različiti portreti, eroti, maske i Hora kao personifikacija godišnjih doba te ornamentalni motivi, motivi medaljona, vinove loze, akantusa i rozete, užeta kao i valova. Kada je riječ o kršćanskim sarkofazima dijele se na tri tipa: sarkofazi bez ukrasa, sarkofag u obliku sanduka te sarkofag s križem. Na samo jednom od sarkofaga (sarkofag iz Prenja) se nalazi natpis na osnovu kojeg je vidljivo da ga je dao napraviti doseljenik i pojava sarkofaga na prostoru Bosne i Hercegovine veže se za njihovu pojavu u većim centrima poput Salone, Narone i duž Panonije. Govoreći o vremenskom periodu sarkofazi se javljaju od kraja II. pa do IV. stoljeća. Pronalasci sepulkranih spomenika ove vrste uglavnom su vezani za prostor Livna, Duvna, Posušja, Čapljine, Šipova, Banja Luke i par nepoznatih nalazišta.

U desetom poglavlju autor se osvrće na sepulkralne spomenike arhitekture koji predstavljaju dijelove mauzoleja ili monumentalnih grobnica a koji do tada nisu bili sistematski istraživani. Riječ je o pet fragmenata koji predstavljaju dio zabata, nadvratnika ili mauzeoleja, a na jednom od tih fragmenata očuvan je i epigrafski natpis s tabulom ansatom. Na osnovu ovih nalaza nastoji se pretpostaviti izgled formi mauzoleja i grobnica. Na tim fragmentima nalaze se i likovni prikazi u vidu portreta pokojnika, Erota, Meduze, Nereida, Tritona te motivi životinja (zec, ptica i delfin). Autor u ovom poglavlju ide korak dalje te nastoji pojasniti koji su to sepulkralni spomenici arhitekture čija je pojava bila vezana za prostor Bosne i Hercegovine. Iz tog razloga on na primjeru fragmenata, a i informacija koje su mu poznate od ranije, piše o mauzoleju, memorijama (zidane u crkve), hipogejama (zidane grobnice na svod) te o grobnim konstrukcijama

zidanim na dvije vode. Teško je na osnovu postojećih fragmenata, pronađenih u Šipovu, Pitoci, Podgradini, Trbušću i Glamoču, izvršiti preciznu dataciju ali autor u svom djelu navodi da ovi oblici sepulkralnih spomenika se na prostoru Bosne i Hercegovine javljaju od kraja II. stoljeća pa čak do VI. stoljeća.

Poslijednje poglavlje ovog djela predstavlja opća razmatranja nastala na osnovu podataka iznesenih u prethodnim poglavljima. Tu se stvara jedna općenita slika faza procesa romanizacije na prostoru Bosne i Hercegovine, kolika je bila zastupljenost određenih božanstava i kultova, te govoreći o stanovništvu koliki je udio autohtonog stanovništva a koliko doseljenika. Prati se ne samo nastanak već i razvoj vjere u zagrobni život, prelazak sa ritusa incineracije na ritus inhumacije. Nastoji se na osnovu rasprostranjenosti različitih sepulkralnih spomenika potvrditi ili negirati informacija o postojanju određenje klesarske radionice. Svaku iznesenu misao unutar općih razmatranja prate primjeri iz prethodnih poglavlja rada koji ujedinjeni u jednu cijelinu daju odgovor na pitanja koja autor nastoji riješiti.

Usljed otežanog pristupa radovima koji govore o pojedinačnim nalazima, u periodu kada nije postojao internet kao sredstvo pretraživanja i kada je postojao ograničeni broj primjeraka radova, autor nije bio u mogućnosti ovim radom obuhvatiti sve do tada pronađene sepulkralne spomenike. Velike poteškoće u istraživanju predstavljala je i autorova bolest koja je onemogućila daljnja putovanja i prikupljanja. Jedan od primjera koji se može navesti kao argument koji potvrđuje prethodnu zamjerku je i japodska urna o kojoj u svom radu piše Irma Čremošnik 1957. godine. Bitno je naglasiti da je ovo djelo tek jedna od značajnijih faza u procesu istraživanja ove problematike. S obzirom da

je to najčešća vrsta antičkih epigrafskih spomenika radovi iz ove tematike stalno se dopunjuju zahvaljujući novim otkrićima.

Rad predstavlja novinu u smislu što nije riječ samo o katalogu sepulkralnih spomenika, već je posvećena znatna pažnja njihovoj analizi na više nivoa. Stvara osnovu za istraživanja na različitim naučnim poljima od arheologije, preko historije umjetnosti do epigrafije, kao i za daljnju dopunu tj. uvrštavanje onih spomenika koje autor ne navodi u ovom radu.

IVANA BOŽIĆ

Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2011, 495 str.*

Knjiga *Rimski vuk i Ilirska zmija. Posljednja borba* je izuzetno vrijedno djelo koje obrađuje period Velikog Ilirskog ustanka 6-9. godine nove ere. Ona predstavlja vrhunac dosadašnjeg istraživanja navedene problematike, te samim time važi za nezabilazanu literaturu daljnjeg naučnog istraživanja. Djelo je izašlo u digitalnom izdavanju Filozofskog fakulteta u Sarajevu 2011. godine, što dodatno potvrđuje napredak Filozofskog fakulteta ka modernijem vidu izdavanja knjiga. Što se tiče samog djela, ono predstavlja samo dio doktorske disertacije prof. Mesihovića *Dezitivjati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, odbranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 30. januara 2007. godine, iz jednostavnog razloga što je disertacija preobimna pa je autor odlučio posebno izdati navedena poglavlja u obliku knjige. Samo djelo se sastoji od 495 stranica,